

AJALOOLANE JA ARHIIVINDUSE PROFESSOR AADU MUST – 65

Tiit Rosenberg, Priit Pirsko

25. märtsil, 1950 sündis Pärnus tulevane Tartu ülikooli esimene arhiivinduse korraline professor ja riigikogu liige Aadu Must. Ta ise peab ennast põliseks torilaseks, Toris oli kaua tema vanematekodu ja seal möödus lapsepõlv. Ka suguvõsa juured ulatuvad ajaloolise Tori, Pärnu ja Vändra kihelkonna maile.¹ Põneva ajalooa kodukant ja kultuurihuviline perekond oli viljakaks keskkonnaks, mis andis juba varakult otsustava tõuke huvide väljakujunemiseks. Eriti oluliseks oli kooliõpetajast ema roll (agronoomist isa suri varakult). Kauaaegne Tori kooli laulmise ja ajaloo õpetaja Juta Must (1924–2004, õpetaja 1949–91) talletas usinalt kodukandi ajalugu ja kirjutas sellest ka ise.²

Tori 8-klassilise kooli lõpetamise järel teadis Aadu kindlalt, et tahab ajalugu õppima minna, siirdudes selleks 1967. aastal Tartusse, kus tollases 7. keskkoolis alustas tööd Hillar Palametsa loodud ajaloo eriklass. Seal sai tema pinginaabriks Edgar Savisaar, juubilar üks kauaaegsemaid lähimaid sõpru ja kaasteelisi. Olulist mõju huvideringi ja maailmamõistmise väljakujunemisele avaldasid ka põllumajandusteadlastest tädi ja tädimees. Tollase Eesti Põllumajanduse Akadeemia professorite Leida ja Jaan Lepajõe peres elas Aadu keskkooli lõpuni. 1969. aastal sai temast Tartu Riikliku Ülikooli tudeng, kuid enne tõsisemat ajaloostuudiumisse süvenemist tuli läbida ajateenistus Nõukogude armees. Nende kahe aasta sees omandas ta mängleva kergusega, mis on juubilarile tänini omane, Tambovi oblasti meistritiitli krossijooksus. Kodumaile naasnuna jooksis ta end ka Pärnumaa meistriks suusatamises, suusavõistlused peeti tol 1971. aasta kevadtalvel maha praktiliselt lumeta.

Järgnevad kaks aastat töötas Must vanematekodus Toris kohaliku kultuurimaja kunstilise juhina, õpetades samal ajal kodukoolis ka ajalugu. Sealt alates on ta olnud üks Tori kodu-uurimisringi aktiivsemaid eestvedajaid ja uurimispäevade korraldajaid, millele olid 1968. aastal aluse pannud Tartu ja Tallinna torilased. Tihe side kodukandiga on püsinud tänini. Vald

¹ Hans Gross, Alli Järvik, *Suureaia talu algus ja lõpp* (Kleio: Tartu, 1993).

² Juta Must, *Tori kooli algusajad* (Kleio: Tartu, 1995).

on seda omalt poolt tunnustanud 2015. aastal valla vapimärgiga ja Aadu Musta nime valla auraamatusse kandmisega.³

1973. aastal jätkus Aadu Must ülikoolistuudiumi juba põhiõppes, mis tasus end ära kahel viisil. Esiteks leidis ta kursusekaaslaste seast endale abi-kaasa. Nüüdseks 40 aastat kestnud abielust Üllega (enne abiellumist Raid) on sündinud neli tütart, kellest kaks valisid ülikooliikka jõudes vanemate eeskujul ajaloo eriala. Aadu ja Ülle vanim tütar Kadri jõudis enne poliitikkasse sukeldumist kaitsta teadusmagistri kraadi ja avaldada monograafia.⁴

Teiseks jäi ajaloost alati põnevat ja uudset otsiv ning sellest vaimustusse sattunult ka teisi nakatada oskav Must silma professor Herbert Ligile, kellest sai tema juhendaja. Ülikooli lõpetas Aadu Must 1976. aastal *cum laude*'ga, kaitstes diplomitöö Tori kihelkonna asustusest kuni 19. sajandi keskpaigani. Koostöö jätkuna sai A. Mustast professor Ligi assistent, üldajaloo kateedri õpetaja, hiljem vanemõpetaja (1976–87). Tema kandidaadiväite-kiri pidi valmima Edela-Eesti asustusest, mis jäi aga kõrvale, selle asemele kerkis huviorbiiti kodukandi kihelkonnas asunud Sindi vabriku ja linna ajalugu, mille uurimisest sai koos Tartu ülikooli teadusraamatukogus bibliograafina töötanud abikaasaga lausa perekondlik ettevõtmine. Kahasse koostatud töö esialgsel versioonil, mis valmis Sindi vabriku 150. aastapäevaks, kroonis 1982. aastal noorteadlaste teaduspreemia.⁵ Kui Aadu Must käsikirja vabrikuajaloost linnaajalooks laiendas ning selle ka 1985. aastal monograafiana avaldas, oli sündinud meie historiograafia tänini üks säravamalt kirjutatud tööstusettevõtte ajalugusid, mis sai sama aasta lõpus ka edukalt kandidaadiväitekirjana kaitstud.⁶ Ühe oponendina nentis allakirjutanu Tiit Rosenberg toona, et raamatu kõige originaalsem ja eredam osa on Sindi vabriku asutamise ja ülesehitamise lugu. Tänu sellistele allikatele, nagu mõisnik J. E. Stael von Holsteini ja estofiil J. H. Rosenplänteri päevikud, muutub tekst kohati suisa visuaalseks, millele aitavad kaasa ka autori poolt oskuslikult valitud illustratsioonid. Lugeja silme ees kerkivad ja laienevad Sindi vabriku tootmis- ja abihooned, täiustuvad masinad, kasvab

³ Vapimärgi omistamisel tõsteti esile tema nakatavaid esinemisi valla ja kooli koduloopäevadel ja muudel üritustel ning massimeedias, oskust põnevalt jutustada valla kultuuriloolisest minevikust. Alates 2010/11. õppeaastast on ta koos tütre Kadri Simsoniga pannud välja Juta Musta nimelise stipendiumi parimatele uurimistööde kirjutajatele, innustades nõnda Tori põhikooli noori oma kodukoha ajalooga tutvuma ja seda üles kirjutama.

⁴ Kadri Must, *Iseseisvuspäeva sünd* (Tartu: Kleio, 2000).

⁵ Vt Maret Kaik, "Ärakaotatud vabriku lugu", *Noorte Hää*, 14. detsember 1982; Aadu Must, Ülle Must, "Kildhaaval taastatud ajalugu", *Horisont*, 3 (1983), 18–20; 4 (1983), 18–20.

⁶ Aadu Must, *Sindi linn ja 1. Detsembri nimeline vabrik 1833–1983* (Tallinn: Eesti Raamat, 1985) (sama ka vene keeles).

Foto: Rahvusarhiiv

Sindi asula, ümbruskonna talupoegade arvel täieneb selle töölikond.⁷ Hiljem on Must tööstusliku pöörde argipäeva käsitledes Sindi vabriku teema juurde veel korra tagasi pöördunud.⁸

Seejärel jätkas ta asustusajaloo radadel. 1987. aastal valiti Must dotsendiks, kaks aastat hiljem läks ta tollase korra kohaselt kaheks aastaks vanemteaduri kohale ehk doktorantuuri, eesmärgiga kirjutada doktoritööks inimese ja looduse suhe Edela-Eesti asustuse ajaloolise analüüsi najal, mis pidanuks kroonima professor H. Ligi uurimissuuna pürgimusi. Siin tegi elu taas oma korrektiivid.

1980. aastate lõpu ühiskondliku murrangu aegadel ei saanud Must aktiivse inimesena kõrvale jääda poliitilisest võitlusest, lüües kaasa nii suu kui sulega Eestimaa

Rahvarindes. 1989. aastal ilmus tema eestvõttel ja IME probleemnõukogu väljaandel lühimonograafia "Vallaomavalitsus Eestis 19. sajandil ja 20. sajandi algul". Alus pandi Eesti ja Nõukogude Liidu arveraamatu tööühmale, milles lõi agaralt kaasa ka professor Ligi, juhtides selles rahvastikukaotusi uurivat suunda.⁹ Aktiivse rahvarindelasena valiti Aadu Must 24. veebruaril 1990 Eesti Kongressi saadikuks, selle esimesel istungjärgul 10.–11. märtsil ka kongressi täidesaatvasse juhtorganisse, 78-liikmelisse Eesti Komiteesse. Seda suurte otsustuste ajastut, milles osalenutele on antud vastuolulisi hinnanguid, on Must aidanud dokumenteerida, juhendades nii tütre ülalviidatud uurimust kui ka toimetades peaministrist sõbra

⁷ Tiit Rosenberg, "Taas tööstusettevõtte ajalugu TRÜ õppejõult", *Edasi*, nr 24, 29. jaanuar 1986; "Lisa meie tööstusettevõtete ajaloole", *Eesti NSV TA toimetised. Ühiskonnateadused*, 1 (1987), 81–83.

⁸ Aadu Must, "Tööstusliku pöörde argipäev", *Ajalooline Ajakiri*, 1 (10) (1998), 33–44.

⁹ Peatükke Eesti ja N Liidu arveraamatus: *Eesti Vabariigi suhted Nõukogude Liiduga: Eesti sotsiaalne areng 1930.–1980. aastatel*, koost. Aadu Must (Tartu: Eestimaa Rahvarinne, 1990).

memuaare.¹⁰ 1991. aasta jaanuaris sõitis Must tollase ministrite nõukogu esimehe Edgar Savisaare volinikuna kuueks kuuks Stockholmi, et rajada seal Eesti Vabariigi infokontor, millest kasvas Eesti taasiseseisvumisel välja suursaatkond.¹¹

Stockholmist naastes jätkas ta tavapärase tööd ülikooli õppejõuna ja püüdis jõudumööda kaasa rääkida ka poliitikas, seekord mängulustist sünnitatud kuningriiklaste ehk Eesti Rojalistliku Partei ridades. Kuna viimasel osutus võimalikuks tollasel poliitmaastikul üllatuslikult arvatust kaalukamat rolli mängida, tuli Aadu Mustal VII riigikogu koosseisu sõltumatute kuningriiklaste parlamendifraktsiooni nõunikuna 1992–94 tegeleda tõsisemalt ka riigiasjadega. Selle esimese parlamendipoliitika episoodi kõrval on A. Must poliitikas tegutsenud esijoones Keskerakonna liikmena (alates 1996. aastast), olles selle volikogu ja juhatuse liikmeks ning erakonna Tartu osakonna juhiks. Tartus kujunes temast üks silmapaistvamaid kommunaalpoliitikuid, kes linnavolikogu liikmena (1989–92, 1999–2007, 2009–11 ja 2013–15) viis Keskerakonna saadikurühma mitmel korral Reformierakonna koalitsioonipartnerina Tartu linnavõimu jagama. Aastail 2002–07, 2009–11 ja 2013–15 oli Must ka Tartu linnavolikogu esimees. Selle vahele on mahtunud töö parlamendis. XI–XIII riigikogu liikmena (2007–09, 2011–13 ja alates 2015) on A. Must tegutsenud eeskätt kultuurikomisjonis, rääkides agaralt kaasa teaduse ja hariduse asjade üle otsustamisel. Riigi- ja linnaasjade ajamisel on kasuks tulnud laialdased väliskontaktid, mis on kaasa aidanud ka ajaloo-alasele uurimistöole. Samal ajal on ta pidevalt jätkanud tööd ülikoolis, kus ehitas üles ja juhatas arhiivinduse õppetooli (1993–2014) ja oli ajavahemikus 2004–06 ka TÜ ajaloo osakonna juhataja. Teda on tunnustatud Eesti Vabariigi Valgetähe IV klassi teenetemärgiga, Poola Vabariigi Teeneteordeni rüütliristi ja Hollandi Oranje-Nassau ordeni II klassiga.

Viljakas ajaloouurija

Aadu Musta “uurijaportfell” on mahukas, sellesse on aastatega üsna erinevaid taskuid tekkinud. Noore õppejõuna oli tema põhiülesandeks arhiivinduse praktika juhendamine, hiljem ka teoreetilise kursuse lugemine.

¹⁰ Edgar Savisaar, *Peaminister: Eesti lähiajalugu 1990–1992*, toim. Aadu Must (Tartu: Kleio, 2004), 1007 lk.

¹¹ Aadu Must, “Establishment of the foreign policy of Estonian Republic: Estonian Foreign Delegation (1918) and Estonian Information Office (1991) in Stockholm”, *The independence of the Baltic States: origins, causes, consequences – a comparison of the crucial years 1918/1919 and 1990/91*, ed. by Eberhard Demm, Roger Noel, William Urban (Chicago: Lithuanian Research and Studies Center, 1996).

Talle omase andumusega süvenes Must ajalooarhiivi fondidesse. 1980. aastate lõpul nentis professor Herbert Ligi tunnustuse ja vahest isegi väikese kadedusega, et Aadu Must on tõusnud meie arhiivide parimaks tundjaks ning ka parimaks personaalarvutite rakendajaks. Sel ajal hakkasid arvutid tänu lahvatanud inforevolutsioonile ja avardunud suhtlemisvõimalustele Eesti inimestegi lauale jõudma. Must oli esimeste seas, kes arvutit ajaloo uurimises julgelt katsetama hakkas.

Esimesi suuremaid asju, mida Aadu Must arvuti abil tegema asus, oli ajakiri, millest ajaloolased kaua puudust olid tundnud. 1988. aasta laulva revolutsiooni üks vilju oli ideoloogilisest kontrollist vabanev trükisõna. Ülikooli ajaloo osakonnas sai see Musta eestvedamisel teoks 10. veebruaril 1989, mil ilmus Kleio – teaduslik-populaarse ajaloo almanahhi esimene number. Kleio nime all startinud ajakiri taastas end nimeliselt 1922. aastal loodud Ajaloolise Ajakirja järglasena ja jõudis selliselt 1998. aasta algul sajanda numbrini.¹² 1999. aastal taastas Must ka kunagi Ajaloolise Ajakirja sünnitanud, kuid 1940. aastal suletud Akadeemilise Ajalooseltsi.¹³ 1998. aasta oktoobris sai ajakiri rahvusvahelise tunnustuse Ameerika Ühendriikide ajalooalaselt bibliograafiliselt andmebaasilt Historical Abstracts, mis tähendas Ajaloolise Ajakirja kuulutamist rahvusvaheliselt refereeritavaks ajakirjaks, miskaudu on Eesti ajaloolaste teadustööd saanud teatavaks ingliskeelses teadusmaailmas. Ajakirja toimetamist ja väljaandmist on vääriliselt hinnanud ka Tartu linn, pärjates Aadu Musta 1. detsembril 1997 Tartu Ülikooli Raefondi preemiaga. Vähetähtis ei ole ka Musta roll ajakirja toimetajate (Kristi Metste, Aigi Rahi-Tamm, Viljar Peep, Lea Lepik, Leane Morits, Anu Lepp) koolitajana. Ajaloolise Ajakirja peatoimetaja kohustused võttis 2007. aastal üle Pärtel Piirimäe.

1990. aastate tegevusperioodi mahub kahe suure töö kokkuvõte. Esimeseks oli monograafia eesti perekonnanimedest, mis ilmus koos programmeerijana kaasa löönud Mihkel Kraaviga elektroonilise publikatsiooni CD-ROM-il 1995–97. Selle esimene osa “Eesti ajalooline onomastika: perekonnanimed 19. sajandil” annab ülevaate perekonnanimede panekust Eestis ja nimede muutumisest seoses nimede tähendusliku küljega, sisaldades andmebaasina ka eesti perekonnanimede täieliku registri 1826/35. Teisena ilmunud “Corpus Nominum Gentilium Estonicorum” pretendeerib juba eesti perekonnanimede täielikule kogule, ühendades kaks suurt

¹² Aadu Must, “Eesti akadeemilise ajalooperioodika järjepidevus: Ajalooline Ajakiri ja Kleio”, *Ajalooline Ajakiri*, 1 (1998), 5–11.

¹³ Aadu Must, “Akadeemilise Ajalooseltsi aruanne 1999. aasta tegevuse kohta”, *Ajalooline Ajakiri*, 1 (2000), 118–121.

blokki – esimesena mainitud ja uue osana ülevaadet eesti perekonnanimede muutumisest 20. sajandil koos andmebaasiga aastate 1918–40 kohta. Nimelt toimus 1920.–30. aastatel ulatuslik nimede eestistamine, mil kampaania käigus loobuti massiliselt saksa- ja venepärastest nimedest, aga ka halvakõlalistest või liialt “külähõngulistest” nimedest ning võidukäiku alustas liitsõnaline loodusromantiline perekonnanimi. Töö on ainulaadne oma ulatuse ja publitseerimisviisi poolest, sest hõlmaks paberkandjal avaldatuna üle kümne mahuka köite. Antud töö on heaks lähtebaasiks paljudele uurimustele, eriti asustusajaloo ja rahvarände valdkonnas.¹⁴

Järgnevalt kirjutas Aadu Must süstematiseeritult kokku oma laialdased teadmised ning kogemused perekonna ja kodukoha uurimisest, andes 2000. aastal välja allikaõpetusliku käsitluse eestlaste perekonnavaloo allikatest. Teos on väärtusliku käsiraamatuna pälvinud suure populaarsuse genealoogide ja kodu-uurijate seas, rääkimata ajalooüliõpilastest, kelle jaoks on see akadeemiliseks sissejuhatuseks paljude Eesti ajaloo teemade uurimiseks.¹⁵ 2014. aastal ilmus raamatust uus ajakohastatud ja mõnevõrra populaarsema käsitlusviisiga trükk, mis keskendub esijoones talurahvaneogeneoloogiale koos praktiliste arhiivitöö näpunäidetega.¹⁶

1990. aastatel alustas A. Must ka Nõukogude repressiivpoliitika uurimisega, jätkates oma juhendaja professor H. Ligi surma järel viimase poolt kavandatud uurimisprogrammi elluviimist ja olles ka ise juhendajaks paljudele tudengitele.¹⁷ Repressioonide teemal oli Musta juhendatavaks Aigi Rahi-Tamm, kes kaitses 1996. aastal magistritöö¹⁸ ning 2004. aastal doktoritöö “Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimiseis”. 2006. aastal jõudis juhendatavatest doktorikraadini Lea Lepik teemaga “Tartu Ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918”, 2009. aastal Indrek Paavle “Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950”. Kaitsmisjärge on ootamas mitu tööd, sh arhiivinduse innovatiivsema, digitaalse arhiveerimise teemal.

¹⁴ Andmebaas on ligipääsetav Rahvusarhiivi virtuaalses uurimissaalis VAU: <http://www.ra.ee/apps/onomastika/>. Andmebaasi pidevalt täiendatakse.

¹⁵ Aadu Must, *Eestlaste perekonnavaloo allikad* (Kleio: Tartu, 2000), 344 lk (samal aastal ilmus ka täiendatud ja parandatud trükk).

¹⁶ Aadu Must, *Perekonnavaloo uurija käsiraamat* (Tallinn: Hea Lugu, 2015), 390 lk.

¹⁷ Aigi Rahi, Aadu Must, “Katkenud töö. Herbert Ligi: Eesti rahvastikukaotused Nõukogude Liidu vanglates ja sunnitöölaagrites”, *Kleio*, 8 (1993), 8–15; 1949. a. küüditamine Eestis. 1. vihik. Tallinn ja Harjumaa, saatesõna ja toim. Aadu Must, Aigi Rahi (Kleio. Ajaloo ajakiri. Erinumber 1. Tartu, 1992).

¹⁸ Aigi Rahi, 1949. aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas (Tartu: Kleio, 1998).

Uue aastatuhande vahetusel hakkasid Aadu Musta teaduslike huvide paketi olulist kohta omandama Venemaa arhiivid. See on esialgselt repressioneeritud eestlaste saatuseloolt¹⁹ praeguseks laienenud eestlaste ja Eestist pärit isikute diasporaa uurimisele kunagises Vene ja Nõukogude impeeriumis.²⁰ Kullaotsija kirega ettevõetud ekspeditsioonid Venemaa arhiividesse on päevavalgele toonud reeglina seni tundmata ja kasutamata arhiivimaterjale.²¹ Enamasti suvistel puhkusekuudel ettevõetud retked on viinud ta Peterburi, Novgorodi, Pihkva, Tomski, Omski, Irkutski, Krasnojarski, Vladivostoki, Kasahstani jt arhiividesse. Nendega on kaasnenud väljasõidud piirkonnas asuvatesse eesti asundustesse. Suurt osa *Estica*-aines kogumisel on etendanud Aadu Musta kui arhiivindust läbi ja lõhki tundva uurija erakordne vaist, tohutu uudishimu ja hea läbirääkimis- ning suhtlemisoskus, murdmaks läbi Vene arhiivinduses valitsevast bürokraatiast. Kõik see on andnud tema käsutusse soliidse allikatebaasi tõsiste uurimuste kavandamiseks ja teostegemiseks.

Tänu tohutule arhiivitööle ja oskuslikule uurimisküsimuste esitamisele on vaatamata poliitikale makstavast aja- ja energialõivust professor Musta sulest hakanud ilmuma mitmeid tuumakaid uurimusi eesti asunike ja asunduste ajaloost, Venemaal karjääri teinud eestlaste ning impeeriumi koloniaalpoliitikat kujundanud baltisakslastest kaasmaalaste kohta.²² Need käsitlused on mahult kasvanud juba mitmekõitelise monograafia mõõtu, mis üldisse ajaloolisse ja geograafilisse konteksti paigutatuna avavad meile palju uusi vaatenurki, on hästi argumenteeritud, illustreeritud ning kaasa haaravalt kirjutatud. Olles ise ainesest vaimustuses, nakatab ta ka lugejat ja köidab põnevusega. Lisaks teadmistele annab ta lugejale alati edasi mitmeid kasulikke allikaõpetuslikke oskusi. See kõik tõstab professor Musta viimatised, eriti Siberi-teemalised teosed meie ajalookirjutuse esiritta.

Kindlasti tuleb tunnustada A. Musta ettevõtlikkust lülitumisel Euroopa Teadusfondi uurimisprogrammi “Mineviku esitlemine: rahvuslike ajalugude kirjutamine 19.–20. sajandi Euroopas” (2003–2008).²³

¹⁹ Aadu Must, “Venemaa eestlased ja suur terror: elektrooniliste allikapublikatsioonide andmete kriitiline analüüs”, *Ajalooline Ajakiri*, 3 (2002), 47–83.

²⁰ Aadu Must, “Eesti jälg Siberi ajaloos. Eesti kolonistide majanduselist 19. sajandi lõpul – 20. sajandi algul”, *Ajalooline Ajakiri*, 3/4 (2007), 411–442.

²¹ Vt nt Aadu Must, “Küüditatud eestlaste ajalugu Tomski arhiivis”, *Ajalooline Ajakiri*, 4 (2000), 55–86.

²² Aadu Must, *Siber ja Eesti: jalaraua kõlin* (Tartu Ülikooli Kirjastus, 2012); vt ka retsensioone raamatu kohta: Andres Andresen – *Ajalooline Ajakiri*, 2/3 (2014), 281–284; Aivar Jürgenson – *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 9 (2014), 341–344.

²³ Vt selle projekti väljundina ilmunud teosest: Aadu Must, “Estonia. [History of historiography.]”, *Atlas of European historiography: the making of a profession 1800–2005*

Ilmestamaks tema kogukas allikateportfellis sisalduvaid materjale, tasuks pilk heita kirjutistele, mis on saanud impulsi mõnest suuremast ajaloolisest aastapäevast, et andmestik uudseks käsitluseks kirjutada. Olgu selle näiteks artikkel kubermangukomissar Jaan Poskast²⁴ või eestikeelsest mammutartiklist saksakeelseks monograafiaks vormunud uurimus baltisakslaste vaenamise kohta Esimese maailmasõja päevil.²⁵ Viimatinimetatud uurimus on täiendatud kujul ilmunud eestikeelse monograafiana.²⁶

Nõndasamuti ei saa mööda minna tema 2005. aastal ilmunud pseudo-mütoloogilisest toripõrgulikust jutukogust, mis on pühendatud ema Juta Musta mälestusele ning välja kasvanud tema lastele räägitud kodukohaainelistest juttudest.²⁷ "Põrgu värgis" on lapsemeelse mängulustiga pajatatud eepilised Põrgupere lood värvikalt kokku miksitud professorlikult tõsiteaduslike kommentaaridega.

Ajaloolane võib minevikku uurida mitmel moel, seniseid narratiive kohendades ja ümber hinnates, iseenda ja kolleegide panust kokku sõlmides või ka lahti harutades. Ajaloolast Aadu Musta köidab aga dokument algallikana üle kõige. Arvatavasti ei suudaks ta ei olla ega luua, kui ta sõõrmeis poleks mineviku ehedat hõngu, kui ta sõrmed poleks puudutanud arhiivaali, st tunnetanud ajalugu ennast. Professor Must on üks kõige enam arhiiviallikaid otsiv ja kasutav eesti ajaloolane 20. ja 21. sajandit ühendavatel kümnenditel. Tänapäeval on see pigem erandlik kui tüüpiline uurijakäitumine. Postmodernistlikule ajastule on omane teatud eemaldumine algallikaist, vähesem klammerdumine fakti ja tõenduse külge, suurem sallivus paralleeljalalugude suhtes. Interneti- ja infoajastu suuri eeliseid on lihtne ligipääs teaduskirjandusele kogu maailmas, pea kõik teemakohased käsitlused on mõne kliki kaugusel. Sestap polegi imekspandav, et arhiivide uurimissaalid on viimase paarikümne aasta jooksul professionaalsete ajaloolaste poolt suuresti hüljatud. Aadu Must kõnnib aga endiselt oma rada.

(New York: Basingstoke, 2010), 80–81.

²⁴ Kadri Tooming, Aadu Must, "Kubermangukomissar Jaan Poska", *Jaan Poska oma ja meie ajas: artikleid ja mälestusi* (Tallinn, 2010), 250–278.

²⁵ Aadu Must, "Privilegeeritust põlualuseks: baltisaksa ühiskonnategelaste represseerimine Esimese maailmasõja ajal", *Esimene maailmasõda ja Eesti*, Eesti Ajalooarhiivi toimetised 22 (29) (Tartu, 2014), 15–107; *Von Privilegierten zu Geächteten. Die Repressalien gegenüber deutschbaltischen Honoratioren während des Ersten Weltkrieges* (Tartu: University of Tartu Press, 2014), 197 lk; vt selle kohta ka: Tiit Rosenberg, "Esimene maailmasõda ja Eesti", *Tuna*, 4 (2015), 136–137.

²⁶ Aadu Must, *Muutugu ja kadugu. Baltisakslaste saatust Esimese maailmasõja ajal* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016).

²⁷ Aadu Must, *Põrgu värk: ajalootuulest ja põrguluulest* (Tartu: Kleio, 2005).

Ta ei ole jätnud arhiivi ega arhivaale arvutimaailmas maha, vaid need kaks võimalust hoopis edukalt ühendanud.

Arhiivinduse professor

1993. aasta sügisest, mil Tartu ülikoolis loodi õppetoolide süsteem ja ajaloo osakonnas (nüüdse nimetusega ajaloo ja arheoloogia instituut) moodustati teiste seas ka arhiivinduse õppetool, pühendus Aadu Must selle ülesehitamisele. Algselt arhiivinduse õppetooli hoidjana, alates 1. septembrist 1997 arhiivinduse korralise professorina on ta sellest välja arendanud teovõimelise õppetooli (alates 2012. aastast arhiivinduse osakond).

Samal ajal, 1990. aastate keskpaigas, toimusid põhimõttelised muutused kogu Eesti arhiivinduses, nii leidis õppetooli arendamine aset rööbiti arhiivide ümberkorraldamise ja väitlustega arhiiviseaduse eelnõu ümber. Arhiivide desovetiseerimise mõte ja kulg lähtusid ülikoolis õpetatud arusaamadest selle kohta, millised on arhiivi ülesanded demokraatlikus ühiskonnas. Mõneski mõttes sarnanes toonane olukord 1920. aastatega – mõlemal kümnendil tegeldi arhiivinduse ülesehitamisega akadeemilises ja demokraatlikus vaimus. Vabadussõja järgselt loodi, “laulva revolutsiooni” järgselt taasloodi sinne riiklik arhiivindus. Vaevalt saaksime rääkida tänase arhiivinduse eduloost, kui poleks olnud arhiivinduse õppetooli professor Aadu Musta eestvedamisel. Selleski arengus põimusid Musta isiksuse kaks lahutamatut poolt – ajaloolasena pani teda muretsema arhiivide vilets seis ja ligipääs ajalooallikatele, riigitegelasena on ta ikka ja jälle rõhutanud arhiivi kui “riigi atribuudi” olemuse tähtsust.²⁸ 1995. aasta arhiivinduse õppetooli arengukavas kirjeldas ta toonaseid väljakutseid selliselt: “Eesti ajalooteaduse olulisemaks probleemiks on seniste ajalookäsitluste kohati nõrk allikaline baas ja madal usaldusväarsus. Eestis on väga rikkad arhiivid, mis sisaldavad mitte ainult Eesti, vaid ka paljude naabermaade väärtuslikke ajalooallikaid. Paraku on ainult osa nendest toodud teaduslikku käibesse. Sellise olukorra on tekitanud arhiivide suletus, teooria ja praktika nõrk side, arhiivide teatmesüsteemide nõrkus ning kvalifitseeritud kaadri nappus. Eesti ajaloolaste ettevalmistuses vajab arendamist “oskuste” pool (ajalooliste tekstide lugemine, metrooloogiliste süsteemide valdamine, nimeainese tundmine ja vanade kaartide lugemise oskus, kaasaegne infootsing jm). Eesti arhiivindus vajab reorganiseerimist arenenud maades üldtunnustatud põhimõtetel (vaba infolevi ja üksikisiku õiguste kaitse). See eeldab senise arhiivide kaadri asendamist või ümberõpet. Arhiivide töös

²⁸ Nt Aadu Must, “Eesti Ajalooarhiivi hiilgus ja hädad”, *Postimees*, 17. november 1993.

ja arhiivide ettevalmistuses kehtinud põhimõtted (arhiivide salastamine, dokumentide selektiivne kasutamine) ei ole meile eetiliselt vastuvõetavad. Olukorras, kus üha enam informatsiooni levib elektroonilisel kujul, eksisteerib reaalne oht ulatuslike "mälulünkade" tekkimiseks meie dokumentaalses mälus."²⁹ Nende programmiliste põhimõtete järgi on Aadu Must arhiivinduse professorina nüüdseks rohkem kui kahekümne aasta vältel ka tulemuslikult tegutsenud.

Nende aastate kestel on Tartu ülikoolis arhiivinduse erialale spetsialiseerunud kümned ajalootudengid, kes on olulisel määral kujundamas tänast Eesti arhiivindust (Jaak Rand, Kalmer Mäeorg, Hanno Vares, Birgit Kibal, Tõnis Tärna, Kadri Tooming jpt). Tõsi, arhiivinduse õpetamine Tartus on oma võimalikes valikutes alati kaldunud ajaloo poole, keskendunud allikaõpetusele, paleograafiale, ajaloolisele geograafiale, metroloogiale, arhiivimoodustajate ajaloole jm. See ongi arhiivindus kõige paremal klassikalisel moel nagu see ajaloo abiteadusena *L'École nationale des chartes*'i aegadest saadik on olnud. Professor Musta jaoks on arhiivindus esimese eelistusena olnud allikaõpetuslik töövahend, mille käsitlemine tõendab ajaloolase professionaalsust, selle mittekasutamine aga uurija abitust. Teisalt on ta alati suure huviga jälginud arhiiviteooria muutumist, kaasa elanud digitaalse andmetöötamise võludele ning mõistnud nende arengute mõju arhiivindusele kui valdkonnale. Arhiivinduse õpe on alati soovinud infoühiskonna tekkimisest johtuvate uute väljakutsetega kaasas käia. Teoreetilised teadmised infohaldusest ja dokumentidega ümberkäimise praktilised oskused peaksid Musta hinnangul olema vajalikeks õppekava komponentideks. Nõnda on ta arhiivinduse õppekava kujundanud omamoodi avastuslikuks retkeks läbi ajalooallikate kirju ja keerulise maailma. Ta on järjekindlalt eitanud tavakuvandit arhiivist kui millestki tolmuks ja igavast, pannes sellesse (ja iseenesest täiesti õigesse) väitesse kogu oma kire ja veenmisjõu ning toonud arhiivi palju andekaid noori.

Ta on olnud innustunud eestkõneleja kõiges arhiividesse puutuvast. 1990. aastatel oli ta aktiivne osaleja pikalt väldanud debattides selle üle, milline peaks olema iseseisvuse taastanud Eesti arhiiviseadus. Nõnda oli ta ka esimese arhiiviseaduse eelnõu põhiautorite seas, mis anti Riigikogule üle 1992. aasta lõpus. Seaduse puudumine oli tõsiseks takistuseks valdkonna arengus. Õigusliku vaakumi kestes liitus A. Must Tartu ülikooli esindajana tollase Eesti Ajalooarhiivi noore juhtkonnaga ning 1996. aasta algul koostati uus seaduse eelnõu. Ja otse loomulikult kuulus ta ka lõpuks

²⁹ Aadu Must, *Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo osakonna arhiivinduse õppetooli arengukava*, 20. september 1995.

jõustunud arhiiviseaduse (1998) koostajate hulka. Selliselt on tema panus arhiivindusliku õigusruumi arengusse olnud aastatepikkune ning tema seisukohad on nii protsessis kui lõpptulemuses nähtavad.

Milline on Aadu Musta kontseptsioon arhiivindusest? Esmalt, ta on olnud arhiivinduse järjepidevuse kandja siinses õigusruumis. Eesti esimese arhiiviseaduse (1935) hea tundjana on ta seisnud omaaegsete aluspõhimõtete järgimise eest, rõhutanud arhiivinduse autonoomsust ja teatud eemal seismise vajalikkust päevapoliitikast, argumenteerides apoliitilise arhiivi kasuks. Teisalt on ta alati toonitanud, et arhiiv ei ole ega tohigi olla kõigest kultuuri- või teadusfenomen. “Demokraatlikus riigis on arhiiv riigi atribuut ja rahvuslik dokumentaalne mälu, järjepidevuse garantii [...] Riigile on arhiiv sama, mis lennukile must kast.”³⁰ Kui kasutada 21. sajandi arhiiviteooria märksõnu, siis on ta veendunud “totaalse arhiivi” pooldaja, rõhutatades läbivalt kogu ühiskonda peegeldava dokumentaalse ainese kogumise ja säilitamise vajalikkust – tema oma kõnepruugis “arhiivisundi” avaliku sektori asutuste osas ja teadlikku tööd eraõiguslike isikute arhiivide säilitamiseks. Ühtlasi on ta olnud üks jõulisemaid eestkõnelejaid teemas, mis puudutab arhivaaride ettevalmistust ja haridust. Aadu Musta eestvedamisel kirjutati 1998. aasta seadusesse sisse kutseksamite ja -tunnistuste süsteem, hiljem oli ta ka vastava kutseeksami komisjoni esimees. Ainsana on ta pidevalt olnud Arhiivinõukogu liige alates selle taassünnist kuni tänaseni.

Professor Musta suur projekt ehk eelkirjeldatud *Estica*-ainese kindlaks tegemine nii idas kui läänes on Rahvusarhiivile kaasa toonud mitu rahvusvahelist lepingut, mis on meie uurijatele avanud ka senisest soodsamad juurdepääsu võimalused mujal arhiivides, rääkimata hiiglaslikust Siberi, Kaug-Ida ja Kasahstani arhiividest pärinevast pildiainesest, mis on rikastanud meie kogusid. Ta on olnud Eesti arhiivinduses mees nagu orkester või õigemini, kui parafraseerides püüda veelgi täpsem olla – dirigent, kes vajadusel asendab ka ükskõik millist orkestranti.

Vaadates juubeli puhul tagasi professor Aadu Musta töödele ja tegevistele, tuleb tõdeda, et juubilar on jõudnud teha hämmastavalt palju. Mitmekülgne võimekus, missioonitunne ja töökus, mida töönarkomaaniakski võib nimetada, on teinud temast ühe Eesti juhtivama ajaloolase.

Palju õnne juubeli puhul ning jõudu ja tervist saavutatud positsioonide hoidmisel ning edasinihutamisel!

³⁰ Aadu Must, “Vajame professionaalset, terviklikku ja sõltumatut arhiivisüsteemi”, *Postimees*, 22. juuli 1996.

ABSTRACT: *Historian and Professor of Archival Studies Aadu Must – 65*

Aadu Must, an Estonian politician and the University of Tartu's first Professor of Archival Studies, turned 65 on 25 March. When he went to study history at Tartu State University in 1973, Must initially proceeded along the paths of settlement history under the supervision of Professor Herbert Ligi. Over the years, the range of topics that he has dealt with has grown a great deal, encompassing family and local neighbourhood history, the colonial policy of the tsarist empire and Soviet repressions, the Estonian diaspora and Baltic German compatriots, and much more. After completing his basic university education, Must became Professor Ligi's assistant at the university, a lecturer at the Department of General History, and later senior lecturer (1976–87). The history of the factory and town of Sindi, located in the vicinity of his home in Pärnu County, emerged at the centre of his attention, culminating in the completion of a monograph on this subject in 1985.

At the end of the 1980's, Must actively set about having his say in the ensuing political struggle, participating first in the Estonian Popular Front. He also worked for six months in Stockholm in 1991, setting up the Republic of Estonia's information bureau there, which developed into Estonia's embassy when the country's independence was restored. Upon his return from Stockholm, he continued his usual work as a university lecturer while also continuing to participate in politics as time permitted, this time as a member of the Estonian Royalist Party. Since 1996, Must has been active primarily as a leading member of Estonia's Centre Party, serving as a member of its council and board of directors, and as head of the party's Tartu section. Must has also served as chairman of Tartu's municipal council in 2002–07, 2009–11 and 2013–15. The intervening time periods have also included work in the Estonian Parliament, where he has served primarily on the cultural commission. At the same time, he has consistently continued his work at the university, where he built up and headed the Chair of Archival Science (1993–2014) and also served as head of the University of Tartu History Department in the interval 2004–06.

In the 1990's he completed a monograph of Estonian family names, which was issued on CD-ROM as an electronic publication (*Corpus Nominum Gentilium Estonicorum*). Aadu Must subsequently wrote out his broad knowledge and experiences of the study of family and local neighbourhood history in systematised form, publishing in the year *Sources for the Family*

History of Estonians, a book providing instruction on historical sources. A new, updated edition of this book with a somewhat more popular and less academic approach (*Handbook for the Researcher of Family History*) was published in 2014.

In the 1990's, Must also began researching the repressive policies of the Soviet regime. Of his students, Aigi Rahi-Tamm defended her doctoral degree in 2004 (*Post-Second World War Mass Repressions in Estonia: Sources and State of Research*), Lea Leppik defended her dissertation in 2006 (*Social Mobility of Employees of the University of Tartu in 1802–1918*), and Indrek Paavle defended his doctoral dissertation in 2009 (*Sovietisation of Local Administration in Estonia 1940–1950*).

Aadu Must is without a doubt the prime expert on Estonia's archives and on archives concerning Estonians. As a historian and professor of archival studies, he has always been concerned by the condition of archives and access to historical sources. As a politician, he has time and again stressed the importance of the archive as an attribute of state. Must was one of the persons who drafted Estonia's Archives Act. The gathering of material related to *Estica* in both the east and the west, however, has become his biggest project. This undertaking that has expanded from its initial form as the history of the fate of repressed Estonians to the current more general research of the diaspora of Estonians and persons from Estonia in the former Russian and Soviet empires has taken him to archives in St. Petersburg, Novgorod, Pskov, Tomsk, Omsk, Irkutsk, Krasnoyarsk, Vladivostok, Kazakhstan and elsewhere in Russia. All of this has placed an extensive base of sources at his disposal for planning and carrying out large-scale research projects. In recent years, many substantial studies have started emerging from Must's pen on the history of Estonian settlers and settlements, Estonians who made careers in Russia, and Baltic German compatriots who shaped the Russian Empire's colonial policy.

Starting up the *Kleio* periodical for historians in 1988 is also part of the enumeration of A. Must's accomplishments. Ten years later, *Kleio* restored itself as the successor of the *Ajalooline Ajakiri* (Estonian Historical Journal) that was first started up in 1922. Must was also part of the group that relaunched the *Akadeemiline Ajalooselts* (Academic Historical Society), which had been shut down in 1940.